QORAQALPOG‘ISTONDAGI XVIII–XIX ASRLARGA TEGISHLI TARIXIY MASJIDLARNI QAYTA TIKLASH YO‘LLARI (AYIMBET ISHON VA XAN MASJIDLAR MISDOLIDA)

Ramazan Yusupov Allambergen ulı
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Arxitektura tarixi va nazariyasi yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya:*Maqolada Qoraqalpog‘iston hududidagi XVIII–XIX asrlarga oid masjid va madrasalarni saqlash, ilmiy asosda restavratsiya qilish hamda zamonaviy ehtiyojlarga moslashtirish masalalari yoritiladi. Chimboy tumanidagi Ayimbet ishan madrasasi va hozirgi kunda saqlanmagan Xan masjidiga oid tarixiy fotosuratlar, tarhlar, qirqimlar va grafik rekonstruksiya tasvirlari tahlil qilinadi. Mahalliy paxsa, xom g‘isht, yog‘och konstruksiyalar, hovli va ayvon kabi unsurlarni asrash bo‘yicha takliflar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Tarixiy masjid, madrasa, Ayimbet ishan, Xon masjid, me’moriy meros, yodgorlik, konservatsiya, restavratsiya, renovatsiya, rekonstruksiya.*

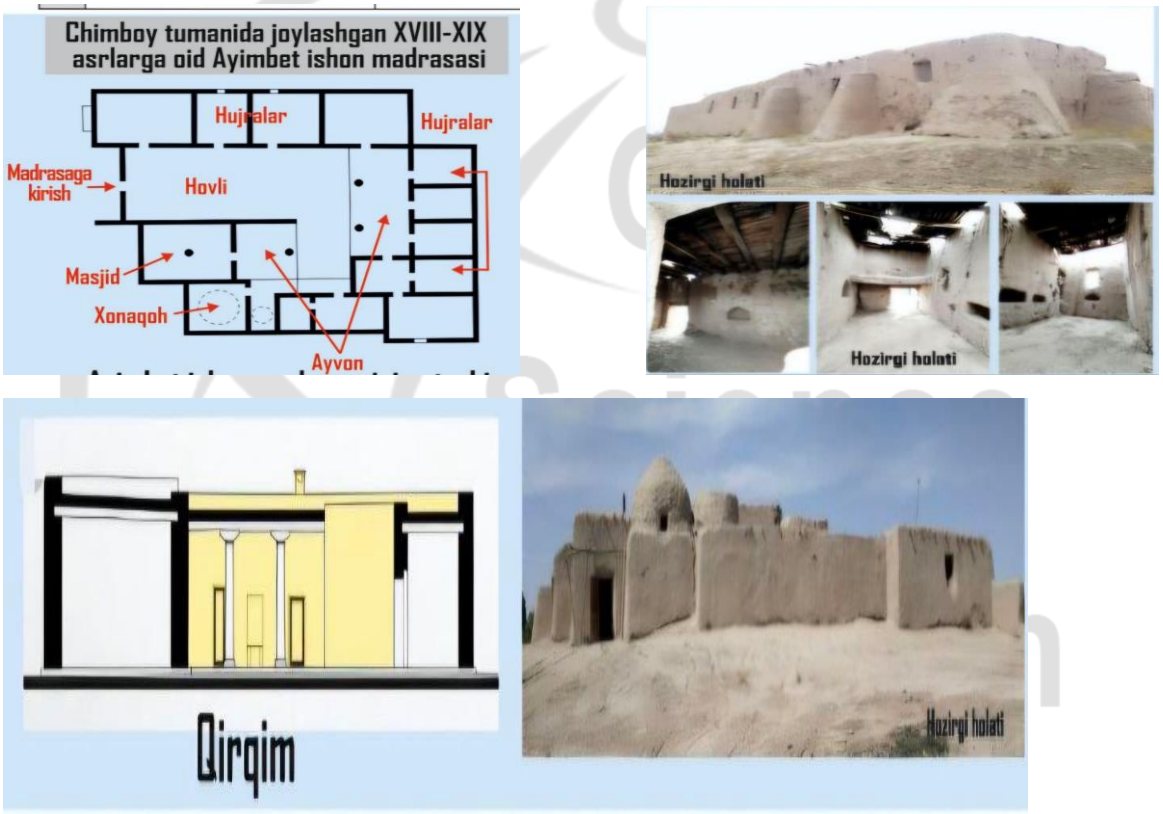
KIRISH

Quyi Amudaryo vohasida masjid va madrasalar ibodat maskani bo‘lish bilan birga, ta’lim, ma’rifat va mahalla hayotining muhim markazlari sifatida shakllangan. Ularning hovli atrofida tashkil topgan rejasi, qalin paxsa devorlari, xom g‘isht hajmlari va yog‘och ustunli ayvonlari mahalliy iqlim hamda qurilish tajribasiga mos keladi. Bugun ayrim obidalar yemirilgan, ayrimlari esa butunlay yo‘qolgan. Shu sababli ularni asrash tarixiy ma’lumotlarni yig‘ish, mavjud holatni hujjatlashtirish va asl me’moriy tuzilmani kelajak avlodga yetkazishni talab etadi.

Qoraqalpog‘istonning an’anaviy diniy inshootlarida paxsa va xom g‘isht asosiy devor materiali bo‘lgan. Bunday devorlar issiq-quruq iqlim sharoitida ichki haroratni nisbatan barqaror saqlagan. Yog‘och ustun va to‘sinlar ayvon hamda tom yopmalarida ishlatilgan. Binoning qiymati faqat fasadida emas, balki hovli, hujra, masjid zali, xonaqoh va ayvonning o‘zaro bog‘liqligida namoyon bo‘ladi.Taqdim etilgan Ayimbet ishan madrasasi tarhida hovli atrofida hujralar, masjid, xonaqoh va ayvon joylashgani ko‘rsatilgan. Hovli umumiy ochiq makon, hujralar ta’lim va yashash joylari, masjid ibodat makoni vazifasini bajargan bo‘lishi mumkin. Xon masjidiga oid tarhda ham katta hovli, masjid va xonaqoh qismlari ajratilgan. Bunday rejaviy tuzilish diniy majmualarning jamoaviy foydalanishga mo‘ljallanganini ko‘rsatadi.Tarixiy masjidlarni o‘rganishda alohida binoni emas, balki uning hovlisi, kirish yo‘lagi, qo‘shni inshootlar, daraxtzor va tarixiy ko‘cha tuzilishini ham bir butun muhit sifatida baholash lozim. Har bir xona vazifasi, qurilish sanasi va keyingi o‘zgarishlar arxiv hujjatlari, joyida o‘lchov hamda mutaxassislar xulosasi bilan tekshirilishi zarur.

Taqdim etilgan ma’lumotlarda Ayimbet ishan madrasasining shakllanishi XVIII asr oxiri – XIX asr boshlariga bog‘lanadi. Shu materialda Kaymaq boyning o‘g‘li masjidni taxminan 1880-yilda qurdirgani ham qayd etilgan. Bu ma’lumotlar majmuaning dastlabki

shakllanishi va keyingi qurilish bosqichlari bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Aniq xronologiyani belgilash uchun yozma manbalar, mahalliy xotiralar va qurilish izlarini solishtirish talab etiladi.Tarhda hovli atrofidagi hujralar, masjid, xonaqoh va ayvon majmuaning asosiy qismlari sifatida ajratilgan. Hujralarning takrorlanuvchi joylashuvi, hovliga qaragan kirishlari va yopiq-ochiq makonlar almashinuvi madrasa kompozitsiyasini belgilaydi. Grafik rekonstruksiya tasvirida ham past qavatli, ichki hovlili va perimetr bo‘ylab tashkil topgan majmua aks ettirilgan.Taqdim etilgan hozirgi holat fotosuratlarida devor yoriqlari, suvoq ko‘chishi, devor tanasining yemirilishi va tom konstruksiyalarining shikastlanishi ko‘rinadi. Ish boshlanishidan oldin devorlarning tikligi, poydevor, tom qoldiqlari, yog‘och elementlar, namlik va tuzlanish holati tekshirilishi lozim. Faqat shundan keyin konservatsiya yoki restavratsiya usuli tanlanadi.

1-2-3-rasm. Ayimbet ishan madrasasining plani,ichki interyer kórinishlari,qirqimi va mavjud holatiga oid tasvirlar

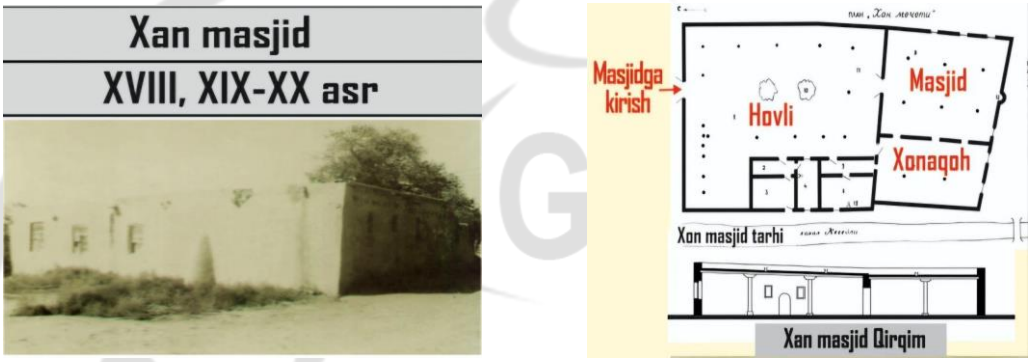
Asosiy vazifa — saqlanib qolgan tarixiy devor, ravoq, tokcha, eshik va deraza o‘rinlarini imkon qadar o‘z holida mustahkamlash. Yetishmayotgan qismlar faqat yetarli tarixiy dalil mavjud bo‘lgandagina tiklanishi kerak.

Chimboy tumanidagi Xan masjidi bo‘yicha taqdim etilgan tarixiy surat, tarh va qirqimlar yo‘qolgan obidaning me’moriy qiyofasini o‘rganish uchun muhim manbadir. Materiallarda bino XVIII, XIX–XX asrlar bilan bog‘langan; aniq qurilish sanasi arxiv va boshqa tarixiy manbalar bilan qo‘shimcha tekshirilishi kerak.

Tarhda katta hovli, masjid va xonaqoh qismlari ajratilgan. Qirqimda bir qavatli hajm, ustunli ichki makon va sodda tom yopmasi tasvirlangan. Tarixiy fotosuratda tashqi

devorlarning yaxlit yuzasi va kichik deraza o‘rinlari ko‘rinadi. Bu belgilarni dalilsiz bezaklar bilan boyitmasdan, mavjud manbalar darajasida talqin qilish lozim.Taqdim etilgan izohda masjid 1998–2000-yillarda hududda turar joylar qurilishi jarayonida yo‘qolgani qayd etilgan. Ushbu holatni rasmiy arxiv va kadastr ma’lumotlari bilan tasdiqlash zarur. O‘zbekiston Respublikasining madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishga oid qonunida yo‘qolgan obyektni qayta tiklash alohida tarixiy, ilmiy, badiiy yoki shaharsozlik qiymati mavjud bo‘lgan istisno holatlarda amalga oshirilishi belgilangan [1].

Shu sababli Xon masjidi uchun dastlab raqamli grafik rekonstruksiya, maket, axborot stendi yoki tarixiy xotira belgisini yaratish maqsadga muvofiq. To‘liq qayta qurish faqat yetarli fotosurat, o‘lchov, arxiv hujjati va ilmiy ekspertiza mavjud bo‘lgandagina ko‘rib chiqilishi lozim.

4-5-rasm. Xan masjidning plani,qirqimi va mavjud holatiga oid tasvirlar

TADQIQOT, HUJJATLASHTIRISH VA LOYIHALASH BOSQICHLARI

Birinchi bosqich — tarixiy-arxiv tadqiqoti. Eski fotosuratlar, chizmalar, xaritalar, vaqf hujjatlari, mahalliy yozma manbalar va og‘zaki xotiralar yig‘iladi. Har bir ma’lumotning kelib chiqishi va ishonchlilik darajasi qayd etilib, taxminiy ma’lumotlar aniq faktlardan ajratiladi.

Ikkinchi bosqich — me’moriy o‘lchov va fotofiksatsiya. Saqlangan bino bo‘lsa, fasadlar, ichki xonalar, hovli, devor qalinligi, balandliklar va yoriqlar o‘lchanadi. Fotogrammetriya yoki lazerli skanerlash yordamida uch o‘lchamli model tuzish mumkin. Raqamli model mavjud holatni hujjatlashtirish, yo‘qolgan qismlarni ajratish va keyingi monitoring uchun xizmat qiladi.

Uchinchi bosqich — konstruktiv va materialshunoslik tekshiruvi. Paxsa va xom g‘ishtning tarkibi, namligi, tuzlanishi va mustahkamligi aniqlanadi. Yog‘och elementlarning chirishi, tom konstruksiyasi va poydevor holati tekshiriladi. Zarur hollarda muhandis-geologik tadqiqot o‘tkaziladi.

To‘rtinchi bosqich - qiymat va xavf tahlili. Asl qismlar, keyingi davr qo‘shimchalari va qayta qurilgan elementlar ajratiladi. Har bir qismning tarixiy, me’moriy va konstruktiv qiymati baholanadi. Beshinchi bosqichda ilmiy-restavratsiya loyihasi tayyorlanib, chizmalar, materiallar tavsifi, ish ketma-ketligi, nazorat va monitoring rejasi belgilanadi. Meros obyektida saqlash ishlari tegishli ruxsat va ilmiy-texnik nazorat asosida bajarilishi kerak [1].

Konservatsiyaning vazifasi yodgorlikni mavjud tarixiy holatida saqlash va yemirilishni sekinlashtirishdir. Paxsa va xom g‘isht binolarda avvalo suv ta’sirini kamaytirish, tom va devor tepasini himoyalash, yomg‘ir suvining bino yonida to‘planishiga yo‘l qo‘ymaslik zarur. Tarixiy devorlarni mos kelmaydigan zich sement qorishmalari bilan qoplashdan ehtiyot bo‘lish kerak, chunki bunday qatlam namlik va tuzlarning devor ichida to‘planishiga olib kelishi mumkin.

Restavratsiyada asl materialga mos qorishma va konstruksiyalar tanlanadi. Yetishmayotgan paxsa yoki xom g‘isht qismlarini to‘ldirishda mavjud materialning tarkibi, o‘lchami va fizik xususiyatlari o‘rganiladi. Yog‘och ustun va to‘sinlar imkon qadar saqlanadi; almashtirish zarur bo‘lsa, faqat shikastlangan qism almashtirilib, yangi element hujjatlashtiriladi.Yoriqlarni berkitishdan oldin ularning sababi aniqlanishi lozim. Poydevor cho‘kishi, tomdan suv o‘tishi yoki devorning siljishi bartaraf etilmasdan bajarilgan yuzaki ta’mir uzoq muddatli natija bermaydi. Mustahkamlash vositalari minimal, materialga mos va imkon qadar qaytariladigan bo‘lishi maqsadga muvofiq.Venetsiya xartiyasi tarixiy yodgorlikni uning tarixiy muhiti bilan birgalikda baholash, ilmiy hujjatlashtirish va ehtiyotkor aralashuv tamoyillarini ilgari suradi [2]. Nara hujjati esa haqiqiylikni baholashda mahalliy an’ana, material, shakl, foydalanish va tarixiy kontekstni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [3]. Shu sababli zamonaviy materiallar tarixiy material bilan mosligi sinovdan o‘tkazilgandan keyingina qo‘llanishi kerak.

RENOVATSIYA, MOSLASHTIRISH VA JAMOATCHILIK ISHTIROKI

Renovatsiya tarixiy binoni zamonaviy foydalanishga moslashtirishni anglatadi, biroq bu jarayon yodgorlikning tarixiy-badiiy qiymatini o‘zgartirmasligi kerak. Masjid faol diniy vazifasini davom ettirsa, tashrif buyuruvchilar oqimi, yong‘in xavfsizligi, sanitariya va muhandislik tarmoqlari ehtiyotkorlik bilan tashkil etiladi. Yangi kommunikatsiyalar tarixiy devor va bezaklarga zarar yetkazmaydigan yo‘nalishda o‘tkazilishi lozim.Bino muzey yoki mahalliy tarix markazi sifatida foydalanilsa, ekspozitsiya tarixiy makonga bo‘ysunishi kerak. Hujralarning o‘lchami va yorug‘lik sharoitini o‘zgartiradigan yirik jihozlar, baland reklama konstruksiyalari va tarixiy qiyofaga mos kelmaydigan pardozlardan voz kechish maqsadga muvofiq. Tashrif yo‘nalishi hovli, masjid zali va boshqa xonalarning tarixiy ketma-ketligini tushuntirishi kerak.Turizmni rivojlantirishda obidani tijorat obyektiga aylantirish emas, uning tarixiy mazmunini tushunarli yetkazish ustuvor bo‘lishi lozim. Axborot lavhalari o‘zbek, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida berilishi, QR-kod orqali tarixiy suratlar, tarhlar, 3D model va audioizohlar taqdim etilishi mumkin. Raqamli rekonstruksiyada saqlangan qismlar va taxminiy qismlar alohida belgilanishi shart.Mahalliy aholi, mahalla faollari, diniy jamoa, tarixchilar va restavratorlar loyiha bosqichlarida ishtirok etishi kerak. Og‘zaki xotiralar muhim manba bo‘lsa-da, ular yozib olinib, boshqa hujjatlar bilan solishtirilishi lozim. Xon masjidi kabi yo‘qolgan obyektlarda tarixiy joyni belgilash, maket va raqamli model yaratish to‘liq qayta qurishdan oldingi ehtiyotkor yechim bo‘la oladi.O‘zbekiston qonunchiligi konservatsiya, ta’mirlash, restavratsiya va zamonaviy foydalanishga moslashtirishni meros obyektlarini saqlash choralarining alohida turlari sifatida belgilaydi [1]. Demak, loyiha boshida aralashuv turi va uning ilmiy sababi aniq ko‘rsatilishi zarur.

7-8-rasm. Ayimbet ishon madrasasining sun'iy intellekt bilan ishlangan 3D rasmi.Xan masjidning sun'iy intellekt bilan ishlangan 3D rasmi

Ushbu ikkita tarixiy va me’moriy binolarning qayta tiklanishi,tamirlanishi va restavaratasiya qilinishi turizm solahiyati uchun katta ahamiyat kasb etadi. Bu kabi tarixiy binolarni qayta tiklash va restavratsiyalash orqali “ZIYORAT TURIZM HALQASIDA” turistik marshrut zonalarining kengayishini taminlaymiz va tashrif buyuruvchilarni mamalakatimizda yana ham kóproq vaqt olib qolish uchun imkoniyat yaratamiz.Bu imkoniyat esa óz-ózidan moliyaviy ósishni va turizm rivojlanishini taminlaydi.

XULOSA

Qoraqalpog‘istonning XVIII–XIX asrlarga oid masjid va madrasalari mintaqaning diniy-ma’rifiy hayoti, mahalliy qurilish madaniyati va tarixiy shaharsozlik an’analarini aks ettiradi. Ularni saqlashda tarixiy modda, reja tuzilishi, hovli va ayvon kabi makoniy unsurlar, mahalliy materiallar hamda obida bilan bog‘liq ijtimoiy xotirani asrash ustuvor bo‘lishi lozim.

Ayimbet ishan madrasasida saqlanib qolgan devorlar, xonalar, hovli va konstruktiv qoldiqlarni hujjatlashtirish, namlik va buzilish sabablarini bartaraf etish, so‘ng minimal aralashuv asosida konservatsiya-restavratsiya ishlarini bajarish taklif etiladi. Grafik rekonstruksiya tarixiy ma’lumotlarni tizimlashtirish vositasi bo‘lib, dalil bilan tasdiqlanmagan shakllarni mutlaq haqiqat sifatida ko‘rsatmasligi kerak.

Xon masjidi bo‘yicha tarixiy fotosurat, tarh va qirqimlar uning me’moriy qiyofasini o‘rganish imkonini beradi. Biroq bino yo‘qolganligi sababli to‘liq qayta qurishdan avval tarixiy va ilmiy qiymat, hujjatlarning yetarliligi hamda hududning bugungi holati baholanishi lozim. Dastlab raqamli rekonstruksiya, maket va tarixiy xotira belgisi kabi yechimlar maqsadga muvofiq.

Samarali saqlash modeli ilmiy tadqiqot, asl materialni asrash, minimal aralashuv, yangi qismlarni hujjatlashtirish, tarixiy muhitni muhofaza qilish, jamoatchilik ishtiroki va muntazam monitoring tamoyillariga tayanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2001-yil 30-avgustdagi 269-II-son “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. 20–21-moddalar.

2. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter). Venice, 1964.

3. ICOMOS. The Nara Document on Authenticity. Nara, 1994.

4. ICOMOS Australia. The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance. 2013.

5. Imamov Q.T. “Qoraqalpog‘iston xviii-xx asr boshlarida sufiylik maskanlari me’morchiligini o‘rganish, ta’mirlash va turistik salohiyatini oshirish masalalari” falsafa doktorlik dissertatsiya avtoreferatidan. 2026 y. Xon masjidi va Ayimbet ishan madrasasiga oid tarixiy fotosuratlar, tarhlar, qirqimlar hamda grafik rekonstruksiya materiallari

Global Science Publication